

UOT: 719

ORCID: 0009-0005-2430-4644

<https://doi.org/10.52094/RHMC8854>

Nella Məmmədova Zahid qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
nellammmdova@gmail.com

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNİN ARXEOLÖJİ TƏDQIQI VƏ KONSERVASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə: Şəmkirçay çayının sol sahilində yerləşən orta əsrlərə aid Şəmkir şəhər yerinin tədqiqi Azərbaycanın orta əsrlər dövrü nadir arxeoloji və memarlıq irsini işıqlandırır. Müstəqillik illərində burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı istehkamlar, yaşayış məhəllələri, dini tikililər, həmçinin zəngin keramika və metal məmulatları aşkar edilmişdir. Bu kəşflər bizə şəhər quruluşunu yenidən qurmağa, sənətkarlığın inkişafını başa düşməyə və IX-XIII əsrlərdə şəhərin Orta Asiya və Yaxın Şərqlə ticarət əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bununla belə, ərazi təbii eroziya və insan fəaliyyəti nəticəsində onun qorunmasına xələl gətirən əhəmiyyətli təhlükələrlə üzləşir. Bu məqalə konservasiya ilə bağlı əsas problemləri təhlil edir və integrasiya olunmuş yanaşma əsasında həll yolları təklif edir: hüquqi mühafizə, ənənəvi texnikalardan istifadə etməklə konservasiya və bərpa və arxeoparkın yaradılması. Belə bir strategiya elmi araşdırmaları mədəniyyət və turizmin təbliği ilə birləşdirəcək, eyni zamanda Şəmkiri beynəlxalq mədəni irsə integrasiya etdirəcəkdir.

Açar sözlər: Şəmkir, şəhər yeri, orta əsrlər dövrü, arxeoloji qazıntılar, irsin konservasiyası, arxeopark.

Giriş. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri urbanizasiya proseslərini, sənətkarlığın və ticarətin inkişafını, hərbi və inzibati ənənələri əks etdirən regionun mədəni və sosial-iqtisadi mənzərəsinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. Bunların arasında Şəmkirçayın sol sahilində yerləşən Şəmkir şəhəri xüsusi yer tutur. Onun əhəmiyyəti həm unikal memarlıq və arxeoloji irsi, həm də Cənubi Qafqazın istehkam memarlığı tarixindəki rolu ilə müəyyən edilir. Bu yer bütün orta əsrlərdə müxtəlif mədəni təsirlərə və intensiv iqtisadi inkişafa səbəb olan Böyük İpək Yolunun mühüm mərkəzi idi. Arxeoloji qazıntılar şəhərin yaxşı

möhkəmləndirilmiş qala və şəhər divarlarına malik olduğunu, sənətkarlıq istehsalı və ticarət mərkəzi kimi inkişaf etdiyini, rayonun mədəni həyatında mühüm rol oynadığını təsdiq etmişdir [Dostiyev, 2012, s. 36-39].

Yaşayış məntəqəsinin öyrənilməsi bizə orta əsrlərdə şəhər həyatını yenidən qurmağa, sosial quruluşun, sənətkarlıq istehsalının və müdafiə texnologiyalarının xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir. Lakin bu qiymətli elmi tapıntılarla yanaşı, həm təbii, həm də antropogen amillərin dağıdıcı təsirlərinə, o cümlədən eroziyaya, təsərrüfat fəaliyyəti və lazımı konservasiyanın aparılmamasına məruz qaldığı üçün bu abidənin qorunması aktual problem olaraq qalır.

Məsələnin qoyuluşu. Tədqiqatın problemi Şəmkir şəhərinin memarlığı ətrafında cərəyan edir. Bir tərəfdən elm və təhsil üçün dəyərli məlumatlar verən unikal arxeoloji irs sahəsi olduğu kimi, digər tərəfdən, onun qorunub saxlanması daim təhlükə altındadır.

Ən mühüm məsələlər bunlardır: müəyyən edilmiş memarlıq xüsusiyyətlərinin kifayət qədər qorunmaması, sahəyə təsərrüfat fəaliyyətinin aktiv təsiri və onun mədəni-turizm məkanına integrasiyasının zəruriliyidir. Bu problemlər Azərbaycanın digər orta əsr yaşayış məskənləri üçün də xarakterikdir, lakin Şəmkir təmsalında ərazinin miqyasına və bölgə tarixindəki əhəmiyyətinə görə xüsusi aktuallıq kəsb edir [Babayev, 2022, s. 94–96].

Əsas hissə. Şəmkir yaşayış məntəqəsinin arxeoloji kəşfiyyatının tarixi dərin köklərə malikdir və bir neçə mərhələni əhatə edir. Şəhər haqqında ilk yazılı məlumat ərəb tarixçisi Əhməd əl-Bələzurinin əsərlərində rast gəlinir. O, VII əsrdə baş vermiş hadisələri təsvir edərək Şəmkirin o dövrdə artıq qədim şəhər hesab edildiyini göstərir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, bu ərazidə urbanizasiya prosesi xeyli əvvəllər başlayıb və öz mənşəyini qədim dövrlərdən alır.

XVII əsrdə səyahətçilər Şəmkirə maraq göstərirdilər. Məsələn, Qafqazda və Yaxın Şərqdə həcc ziyarətində olan rus ruhani yazıçısı Arseni Suxanov XVII əsrin 50-ci illərində şəhərin xarabalıqlarını, o cümlədən salamat qalmış qüllələri və minarəsini, həmçinin daş körpünü qeydə almışdır ki, bu da şəhərin tikililərinin əvvəlki əzəmətindən və miqyasından xəbər verir [Dostiyev, 2012, s. 37].

Bu istiqamətdə elmi maraq əsasən XIX əsrdə inkişaf etmişdir. 1840-1860-cı illərdə Qafqazın təsviri ilə məşğul olan Rusiya imperiyasının zabıtları öz hesabatlarında Şəmkir xarabalıqlarını qeyd etsələr də, hələ sistemli arxeoloji işlər aparılmamışdı.

İlk məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatlar sovet dövründə başladı. XX əsrin 40-cı illərində Zaqafqaziya şəhərlərinin tarixini öyrənmək üçün aparılan geniş ekspedisiyalar çərçivəsində Şəmkir şəhərinin yerində ilk kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Daha intensiv iş 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru tərəfindən böyük ekspedisiyalar təşkil edildikdən sonra başlandı. Bu dövrdə istehkam qalıqları, yaşayış massivləri, yardımçı tikililər aşkar edilərək şəhərin XI-XII əsrlərdə mühüm rol oynadığı qənaətinə gəldi.

Müstəqillik dövründə tədqiqat fəaliyyəti yenidən başladı. 2007-2012-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə qala (Narın-Qala) və şəhristan ərazisində daimi qazıntıları əhatə edən genişmiqyaslı layihə həyata keçirmişdir. Nəticədə XI əsrə aid müdafiə divarlarını, qüllə qalıqlarını, təsərrüfat komplekslərini, şəhərin çiçəklənmə dövrünə aid keramika tapıntılarını müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Bu məlumatlar Şəmkirin topoqrafiyası və memarlığı haqqında anlayışımızı xeyli genişləndirdi, həmçinin şəhərin inkişafının dövrləşdirilməsini dəqiqləşdirməyə imkan verdi.

2006-2008-ci illərdə aparılan sahə tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən T.Dostiyevin rəhbərliyi ilə Orta əsr Şəmkirinin əsas tikinti üfüqləri və mədəni təbəqələri müəyyən edilmişdir. Stratiqrafiyanın ətraflı təhlili şəhər mərkəzinin ardıcıl inkişafını qurmağa imkan verdi. Burada müdafiə divarları ilə yanaşı yaşayış binalarının, sənətkarlıq emalatxanalarının və su kommunikasiyalarının qalıqları qeydə alındı. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, arxeoloji materiallar kompleksi təkcə XI-XII əsrlərin urbanizasiya proseslərini deyil, həm də IX-X əsrlərə aid əvvəlki məskunlaşma mərhələlərini əks etdirir ki, bu da Şəmkirin bölgənin iqtisadi və inzibati mərkəzi kimi uzun müddət mövcud olduğunu göstərir [Dostiyev, 2009, s. 12-36; Dostiyev, 2010, s. 229-243]. Bu məlumatlar qala və şəhristanın qazıntılarının nəticələrinə xüsusi diqqət yetirildiyi “Şəmkir arxeoloji ekspedisi (2006-2008)” (Bakı, 2009) monoqrafiyasında ümumiləşdirilmişdir. Sonrakı nəşrlərdə T.Dostiyev qeyd edir ki, aşkar edilmiş memarlıq kompleksləri və tikinti üfüqlərinin laylanması təkcə şəhərin planlaşdırma strukturunu deyil, həm də onun təsərrüfat funksiyalarını, eləcə də Arranın və bütün Cənubi Qafqazın digər mərkəzləri ilə əlaqələri yenidən qurmağa imkan verir [Dostiyev, 2012, s. 257-292].

Arxeoloji sübutlar təsdiq edir ki, yaşayış məntəqəsinin strukturu üç zonadan ibarətdir: qala (Narın-Qala), şəhristan və rabad. Qala düzbucaqlı olub, divarlarının qalınlığı 4 metrə, hündürlüyü 5,5-7,5 metrə çatmış, bürclər və

dayaqlarla möhkəmləndirilmişdir. Hörgü, polixrom ənənəsi ilə tanınan Arran memarlıq məktəbinə xas bişmiş kərpic, çay çınqılları və ağ yonulmuş daşın fərqli növbələşməsinə malikdir [Dostiyev, 2012, s. 38-39]. XI əsrdə bir-birindən 10 metrə qədər məsafədə paralel şəhər divarları ucaldılmışdır. Onlar yüksək dərəcədə qorunma təmin edən mürəkkəb müdafiə dəhlizləri yaratmışdılar.

Tədqiqatçılar istehkamlardan əlavə yaşayış massivləri, monumental evlər və dini tikililər də aşkar etmişlər. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən IX əsrə aid ev sütunlarla əhatə olunmuş həyəti və dekorativ suvaq işlərindən ibarət kompleks idi ki, bu da yüksək səviyyədə memarlıq və bədii ənənələrdən xəbər verir. Keramika tapıntıları Şəmkir bölgəsinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində xüsusi yer tutur və təkcə sənətkarlıq istehsalının inkişaf səviyyəsini deyil, həm də ticarət-iqtisadi əlaqələrin xarakterini izləməyə imkan verir. Qazıntılar zamanı həm gündəlik həyatda istifadə olunan sadə utilitar keramika, həm də yüksək sənətkarlıqla işlənmiş əşyalar aşkar edilmişdir. Bunların arasında damğalı və oyma ornamentlərlə bəzədilmiş bişmiş qazanlar, küpələr, kasalar, amfora formalı qablar diqqəti cəlb edir. Xarakterik dekorativ elementlərə həndəsi və nəbatəti motivlər, eləcə də parçalara parlaqlıq və davamlılıq bəxş edən şirli örtüklər də daxildir.

Xüsusilə mühüm tapıntılara XI-XII əsrlərə aid şirli keramika aiddir. Onlar dulusçuluq sənətinin yüksək səviyyəsini və Yaxın Şərqi əsas sənətkarlıq mərkəzlərinin ənənələrinə bənzər texnologiyalardan istifadəni nümayiş etdirirlər. Bir sıra qabların üzərində göy, yaşıl və qəhvəyi rəngli şir izləri aşkar edilmişdir ki, bu da mürəkkəb şir reseptlərindən istifadə olunduğunu göstərir və Şəmkirdə ixtisaslaşmış emalatxanaların mövcudluğunu təsdiqləyir.

Yerli istehsal olunan əşyalarla yanaşı, xaricdən gətirilən əşyalar da aşkar edilib ki, bu da şəhərin geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Məsələn, bəzi keramika məmulatları gil tərkibinə və ornamentinə görə, İran və Orta Asiyada istehsal edilənlərə bənzəyir. Bu, Şəmkirin İpək Yolu boyunca aktiv mübadilə proseslərində iştirak etdiyini göstərir. Amfora qablarının tapılması həm də regional və regionlararası bazarlar üçün xarakterik olan şərab və neft ticarətindən xəbər verir.

Keramika ilə yanaşı, metal tapıntılar da böyük maraq doğurur. Şəhərin müdafiə funksiyasını təsdiqləyən XI-XII əsrlərə aid dəmir ox ucluqları, həmçinin misdən hazırlanmış zərgərlik və toqqalar və qapaqlar kimi məişət əşyalarının parçaları aşkar edilmişdir. Bu, həm hərbi mühəndisliyin, həm də sənətkarlıq istehsalının inkişafından xəbər verir.

Memarlıq tapıntıları da qiymətli məlumatlar verir. Bunlara dekorativ suvaq parçaları, sütun elementləri, monumental binaları bəzəyən plitələr daxildir. Belə detalların olması Zaqafqaziya və İran məktəblərinə xas olan mədəniyyətlərin yüksək səviyyədə olmasından və memarlıq dekorativ ənənələrinin yayılmasından xəbər verir.

Şəhər infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi olan su və kanalizasiya sistemləri sahəsindəki tapıntılar da eyni dərəcədə əhəmiyyətli idi. Qazıntılar zamanı su təchizatı və tullantı sularının axıdılmasını təmin edən gil boru kəmərləri və kanalizasiya xətləri aşkar edilmişdir. Bu, regionda orta əsr şəhərləri üçün nadir olan yüksək səviyyədə təşkil edilmiş mühəndis sistemlərinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Şəmkir yaşayış yerindən əldə edilmiş arxeoloji tapıntılar, zəngin keramika məmulatı, metal əşyalar, memarlıq bəzəkləri və mühəndis konstruksiyaları təkcə maddi mədəniyyəti yenidən qurmağa deyil, həm də şəhərin regionlararası əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Keramika, xüsusilə XI-XII əsrlərə aid şirli məmulatlar həm daxili sənətkarlığın inkişafının, həm də Şəmkirin geniş ticarət əlaqələrində iştirakının əsas göstəricisinə çevrilir [Gruber, Kaniuth, Garajamirli, & Qarayev, 2017, pp. 5–8].

Bundan əlavə, ərazidəki iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə mədəni təbəqələrə və memarlıq qalıqlarına mənfi təsir göstərir. Müasir tədqiqatlara görə, ərazinin qorunması yalnız kompleks yanaşma ilə mümkündür: onun arxeoloji qoruq təyin edilməsi, ənənəvi tikinti materiallarından istifadə etməklə bərpa və konservasiya işlərinin aparılması, tədqiqat və turizm funksiyalarını birləşdirən arxeoloji parkın yaradılması zəruridir (Babayev, 2022, s. 100–105). Lakin sevindirici haldır ki, artıq Şəmkir orta əsr şəhər yeri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 oktyabr 2019-cu il tarixli sərəncamına əsasən “Qədim Şəmkir şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2019). Bu qərar abidənin qorunması, bərpası və gələcəkdə arxeoturizm məqsədilə istifadəsi üçün mühüm hüquqi əsas yaratmışdır. Hazırda Şəmkir rayonunda aparılan bərpa işləri, eləcə də “Qədim Şəmkir qala şəhəri”ndə həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar bu sərəncamın praktiki icrasının tərkib hissəsidir (Şəmkir Rayon İcra Hakimiyyəti, 2023).

Gürcüstandakı Mtsxeta və Krımdakı Xerson kimi Qafqazdakı digər ərazilərin təcrübəsi göstərir ki, arxeoloji komplekslərin mədəniyyət və turizm layihələrinə inteqrasiyası maliyyələşdirmənin təmin edilməsinə və qorunmanın

yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Analoji model, o cümlədən təhsil proqramları, turizm marşrutları və açıq səma altında muzey sərgiləri Şəmkir şəhəri üçün məqsəduyğun olardı. Bu, nəinki abidənin qorunub saxlanmasına xidmət edəcək, həm də onun Azərbaycanın mədəni turizm xəritəsində mühüm mərkəzə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Nəticə. Şəmkir şəhəri Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin urbanizasiya proseslərini, regionun iqtisadi və mədəni inkişafını əks etdirən görkəmli abidəsidir. Arxeoloji tədqiqat materialları bizə sənətkarlıq istehsalının, müdafiə memarlığının və ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətlərini yenidən qurmağa imkan verir. Elmi yenilik təkcə tikinti texnologiyalarının unikal xüsusiyyətlərini deyil, həm də şəhərin geniş regionlararası əlaqələrini nümayiş etdirən son arxeoloji qazıntıların məlumatlarının hərtərəfli sintezindədir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aşkar edilmiş materiallar Şəmkir şəhərinin mədəni irsinin qorunması və arxeoloji parkın yaradılması proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Belə layihələrin həyata keçirilməsi elmi tədqiqatları təhsil və turizm təşəbbüsləri ilə birləşdirməyə imkan verəcək və gələcəkdə regionun sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2019, 22 oktyabr). *Tarixi-mədəniyyət qoruqlarının yaradılması haqqında sərəncam*. Retrieved from <https://president.az/az/articles/view/34531>
2. Beynəlxalq Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji tədqiqatları. Bakı: “Elm”, 2020, s. 15-28.
3. Babayev İ. A. Medieval urban settlements of Azerbaijan: Problems of preservation. TUBA-AR. 2022, 31, pp. 91-112.
4. Babayev, R. (2022). *Azərbaycanın arxeoloji irsinin qorunması problemləri*. Bakı: Elm və təhsil, s. 100–105.
5. Şəmkir Rayon İcra Hakimiyyəti. (2023). *Orta əsr qədim Şəmkir qala şəhərinin arxeoloji qazıntısı*. Retrieved from <https://shamkir-ih.gov.az/news/189.html>
6. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerinin arxeoloji tədqiqatının ilk yekunları//Azərbaycan arxeologiyası, 2009, №2, s. 12-36.
7. Dostiyev T. Şəmkir arxeoloji ekspedisiyası (2006-2008). Bakı: “Çaşıoğlu”, 2009, 432 s.

8. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2009// Bakı, “AfPoliqraff”, 2010, s. 229-243.
9. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti// Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012, s. 262-292.
10. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi: nəticələr və perspektivlər// AMEA-nın elmi simpozium materialları. Bakı, “Elm” 2012, s. 257-260.
11. Dostiyev T. Medieval Shamkir in light of archaeological excavations. IRS Heritage, 2012, 4(11), s. 36-41.
12. Gruber, M., Kaniuth, K., Garajamirli, H., Qarayev, F. B. *Archaeological Research of the International Azerbaijani-German Shamkir–Garajamirli Expedition in 2016.* — ResearchGate, 2017. — URL: <https://www.researchgate.net/publication/375744523>

Nella Mammadova Zahid

Archaeological Research and Conservation Issues of the Medieval City of Shamkir

Summary: The study of the medieval settlement of Shamkir, located on the right bank of the Shamkirchay River, sheds light on the unique archaeological and architectural heritage of Azerbaijan. Archaeological excavations conducted in the 20th and 21st centuries revealed fortifications, residential areas, religious buildings, as well as a rich collection of ceramic and metal products. These discoveries make it possible to reconstruct the urban structure, understand the development of crafts and trade relations between the city and Iran, Central Asia and the Middle East in the 11th and 12th centuries. However, the monument's preservation is under threat due to natural erosion and human activity. This article analyzes the main conservation problems and suggests solutions based on an integrated approach: legal protection, conservation and restoration using traditional methods, as well as the creation of an archaeological park. Such a strategy will combine scientific research with the development of culture and tourism, as well as integrate Shamkir into the international cultural heritage.

Key words: Shamkir, medieval territory, archaeological excavations, preservation of heritage, archaeological park, Azerbaijan

Нелла Мамедова Захид гызы

**Археологическое исследование и вопросы консервации
средневекового городища Шемкира**

Резюме: Изучение средневекового городища Шамкир, расположенного на правом берегу реки Шамкирчай, проливает свет на уникальное археологическое и архитектурное наследие Азербайджана. Археологические раскопки, проведенные в XX и XXI веках, выявили укрепления, жилые кварталы, культовые сооружения, а также богатую коллекцию керамических и металлических изделий. Эти открытия позволяют реконструировать городскую структуру, понять развитие ремесла и торговые связи города с Ираном, Средней Азией и Ближним Востоком в XI и XII веках. Однако сохранность памятника находится под угрозой из-за естественной эрозии и деятельности человека. В данной статье анализируются основные проблемы сохранения и предлагаются решения, основанные на комплексном подходе: правовая защита, консервация и реставрация с использованием традиционных методов, а также создание археологического парка. Такая стратегия позволит объединить научные исследования с развитием культуры и туризма, а также интегрировать Шамкир в международное культурное наследие.

Ключевые слова: Шамкир, средневековая территория, археологические раскопки, сохранение наследия, археологический парк, Азербайджан.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.10.2025

Rəyçilər: AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Anar Ağalarzadə; Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin şöbə müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nasir Quluzadə